

УДК 811.161.3'04'373.46

Грамадска-палітычна тэрміналогія ў старабеларускай мове

Хазанава К. Л.

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны
Гомель, Беларусь

Вялікі і значны пласт лексікі любой літаратурнай мовы складаюць тэрміны. Яны ўяўляюць сабой своеасаблівы паказальнік жыццядзейнасці мовы, бо немагчыма ўяўіць функцыянаванне разнастайных галін вытворчасці, культур, навукі, а таксама іншых сфер чалавечай жыццядзейнасці без выкарыстання тэрмінаў. І чым большае функцыянаванне мае літаратурная мова ў грамадстве, тым большую разглінаванасць і разнастайнасць мае яе тэрміналогія.

Нельга не прызнаць, што інфармацыйныя магчымасці беларускай мовы на сёння дастаткова абмежаваныя. Такая сітуацыя мела аўктыўныя гістарычныя прычины. Аднак на сённяшні момант беларуская мова функцыянуе, дзеянічае і, хаця і не вельмі хутка, усё ж пашырае свою распаўсюджанасць у грамадстве, на што ўказвае хаця б ужо толькі з'яўленне асобных беларускамоўных старонак у камп'ютарных сетках.

Магчыма, што больш актыўнаму пашырэнню функцыянавання беларускай літаратурнай мовы паспрыяе далейшая распрацоўка яе тэрміналогіі. Неабходна адзначыць, што на працягу гістарычнага развіцця беларускай літаратурнай мовы беларускамоўныя тэрміны пачыналі распрацоўвацца не аднойчы. Беларускія мовазнаўцы дасягнулі ў гэтай справе значных поспехаў. Тут трэба прыгадаць шматлікія беларускія тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў 20 ст. Толькі Інстытут беларускай культуры, знакаміты Інбелкульт, выпусціў на працягу 20-х гадоў 24 слоўнікавыя выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Плённая распрацоўка беларускай тэрміналогіі адбывалася і ў канцы 20 ст., калі ў 90-я гады ўбачылі свет слоўнікі фізічнай, матэматычнай, вайсковай, сельскагаспадарчай тэрміналогій, а беларуская літаратурная мова папоўнілася адпаведнымі тэрміналагічнымі адзінкамі.

Беларуская мова на працягу свайго гістарычнага развіцця спазнала розныя перыяды: і занядаду, і росквіту. Сапраўдны росквіт беларускай мовы прыходзіўся на часы існавання Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ), дзе тагачасная мова беларусаў была дзяржаўнай, на ёй адбывалася перапіска гарадскіх устаноў, на ёй пісаліся княжыя загады і нават вялікія дыпламатычныя стасункі. На старабеларускай мове былі напісаны зводы законаў дзяржавы – знакамітая Статуты ВКЛ (1529, 1566, 1588 гадоў

выдання). Гэтыя дакументы ўтрымліваюць шматлікія прыклады грамадска-палітычнай тэрміналогіі, пільнае вывучэнне і ўважлівае даследаванне якой садзейнічае найлепшай распрацоўцы гэтай групы тэрмінаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Лексічны склад Статутаў ВКЛ, асабліва друкаванай рэдакцыі 1588 года (далей – Статут), дае ўяўленне аб багацці грамадска-палітычнай тэрміналогіі тагачаснай мовы беларускага народа.

У першую чаргу звязтаюць на сябе ўвагу назвы асоб паводле сацыяльнага стану. Натуральна, самай часта ўжывальныя з'яўляеца найменне *шляхціц*. Неабходна адзначыць, што гэта слова ўжываеца выключна з канцавым *-іч* (у адрозненне ад сучаснага *шляхціцу*) і мае фанетычныя варыянты, адрозныя адлюстраваннем такой фанетычнай адметнасці беларускай мовы, як зацвярдзенне шыпячых, што адлюстроўваеца непаслядоўна, часам захоўваеца іх этымалагічная мяккасць: таковыи *шл"хътичъ..* маеть быти горломъ карань [1, с. 222]; *шл"хтичъаковы*' не быль на горячомъ очинку поимань (224); писма роўскага ѿміетныхъ *шл"хтичов*(214).

Адзначаеца ў артыкулах Статута і лексема *панъ* ‘гаспадар, памешчык, валадар пэўнай маёmacцю’: чere³ лістъ ур”довыи *пана* того стрельца.. whослати (218); *пана* whного (218); на кгрон্তы и берегъ иншого *пана* (221). Слова *панъ* ужываеца і як паважлівая назва асобы, што займае пэўную пасаду: самъ *панъ воевода* (216); маеть *на*" воевода (215). Найменне *панъ* трывала ўвайшло ў тагачасную беларускую мову, на гэта ўказываюць утварэнні ад гэтага кораня, якія таксама сталі часткай грамадска-палітычнай лексікі старабеларускай літаратурнай мовы: родичовъ того *панства* (214); kn"зкие *панские* або и зем"нские были гоны (220).

Шматлікія артыкулы Статута адлюстравалі сацыяльную іерархію тагачаснага грамадства Вялікага княства Літоўскага. З прычыны гэтага ў слоўнікам складзе помніка сустракаюцца найменні асоб, што на сацыяльнай лесвіцы тагачаснага грамадства размяшчаліся не вельмі высока: w навезъкахъ *люде простыхъ*, и w такихъ людехъ и *чел"ди* (221). Тут размяжкоўваюцца *люди простые*, якія не з'яўляюцца шляхціцамі, і *челядъ* ‘слугі, прыгонныя’. Іншы раз асобы нешляхетнага паходжання ўдакладняюцца найменнем *человекъ простого стану*: w забитью *Члвка* *простого стана* (221). Часам сустракаеца і двухслойнае найменне *тяглый человекъ* ‘абкладзены павіннасцямі, нясучы подаці’: т"гломо⁴ *человекъ* двадцать п"ть копъ грошей (225).

Паводле тэкстаў артыкулаў Статута можна даведацца аб некаторых тагачасных пасадах: ёставоемъ ижъ *воеводове* и *старостове* *сёдовы* маюць зособна кожды' з нихъ на вр”де своею выбрати и на сёдзь засадити *наместника* албо *подъстаростего* *сёдью* замъковага (214). Пры гэтым

некаторыя пасады мелі некалькі назваў, якія ўказваюцца ў тэксле: *наместника* альбо *подъстаростего*, дзе *подъстарости* ‘памочнік старосты’.

У тэксле Статута суддзі ў ВКЛ падзяляліся на земскіх і замкавых: присегó вчинивши ротою *сόды земельского* (214); подъстаростего *сόдью замкового* (214). Ужывалася і назва пасады суддзі ўвогуле: роздель четверты *w сόдъх* і *w содехъ* (214). Асоба, якая займала пэўную пасаду ў судзе, называлася *врядникъ* (*урядникъ*) ад *врядъ* (*урядъ*) ‘урад, суд’: *w остановеню.. вр"дниковъ* ихъ сódовыхъ кгродъскихъ (214); *бр"дникъ* на рокъ ^ *w вр"до* зложоный не прыбыль (218). Варыянтнасць наймення абумоўлена імкненнем складальнікаў да фанетызацыі правапісу ў мове дакумента. Варыант з пачатковым *w* перадаў змяненне у на ў, характэрнае як для сучаснай беларускай мовы, так і для жывой беларускай мовы часоў стварэння Статута. Дарэчы, варыянты адзначаюцца і пры перадачы слова *врядъ* (*урядъ*), якое часта ўжываецца ў артыкулах дакумента: позвати таковы *wр"дъ* кгродскі (216), на *wр"де* своею выбрати (214); справедливости з *бр"домъ* своимъ очинити (216). Часам сустракаецца двухслоўнае найменне: тогды сторона жалобна< в то¹ кровде свое² маеть ^ *wр"дб" земельского* тогожа повето листъ упоминалны³ в⁴ти (215).

Узгадваюцца ў Статуте і іншыя пасады і службовыя асобы:

войт ‘гарадскі галава, вясковы стараста, судовая пасада’: навезки *тивономъ* *ключникомъ во* *томъстарцемълавчи(20мъ)*

лавникъ ‘судовы чын у вёсцы, абавязкам якога было вызначэнне ступені пашкоджання і страт’;

писарь: присегó вчинивши.. *писарь* ротою *писара земельского* (214);

тивунъ (*тиунъ*) ‘службовая асoba пра князях, баярах, епіскапах’.

У Статуте ўжываюцца шматлікія назвы асоб паводле прафесій і абавязкаў. Паколькі кодэкс ВКЛ паслядоўна і рашуча абараняў прыроду, каштоўных звяроў і птушак, некаторыя яго артыкулы прысвечаны экалагічным пытанням, што абумовіла выкарыстанне наймення *стрелецъ*: если бы хто *стрельцовъ* послаль ѿ чóжою пошо (217); еслі бы стрелца помано надз зверомъ (218); тотъ *стрелецъ* в пошо чóжою ходиль (218).

Статут ВКЛ кранаў інтэрэсы не толькі шляхты, але і простых людзей. У тэкстах артыкулаў частыя найменні слуг: так же і *w слугахъ* *приказныхъ* (221). Як правіла, у тэксле маюцца ўдакладненні:

панъцерны слуга ‘слуга вайсковых начальнікаў’: *панъцерномъ слuze* (225);

путный слуга ‘слуга пры каралеўскім двары; чыноўнік, як выконваў розныя даручэнні’: *путному слuze* (225).

Іншы раз службовыя абавязкі або прафесіі простых людзей называюцца паводле выконваемых заняткаў:

борътникъ ‘пчаляр’: **бортнік** два рóбли гроши (225);

челядникъ ‘дамавы слуга, дваровы’: **чел”днік** домовомо ^чизномо и поломенико копо гроши (225).

Не аbmінуў увагай Статут і рамеснікаў: золотаро **и**рганісте пёшкаро, гафтаро, малерові соколнікo машталеро, кравцо, гафттарце, кове^юнику, ткачу, спесаро сто [‘]махо, до [‘]л” ибо, дё ековалюстолпр мул “рo ше^юцу гончаро, ты^м вси^м головщины по три^дцати копь гроши (226). У тэксце таксама захоўваецца і агульнае найменне, прычым як аднаслоўнае, так і словазлучэнне: **w** головцинахъ ремесныхъ людеi (226); и “шымъ ремесникомъ” каторыхъ тутъ не написано (226).

Статут ВКЛ 1588 года ўтрымлівае цікавыя назвы тагачасных падаткаў: *головцина* ‘пагалоўны грашовы збор, пошліна па ліку людзей; плата за забойства, за нанясенне ран’: **w** головцинах и в навезкахъ людэ простыхъ (221); емо во вр^тде головцины двадца^т копь грошо^е (226). У тэксце сустракаецца і варыант *головцизна*: а **головцизы** двадцать копь гроши (225). Відавочна паходжанне наймення ад агульнаславянскага *голова*;

кгвалтъ ‘насілле, павіннасць, плата, штраф’: таковыи маеть кгвалтъ платити (220). Мнагазначная ў старабеларускай мове лексема перажыла перанос лексічнага значэння *кгвалтъ* ‘насілле’ – *кгвалтъ* ‘штраф, плата за здзяйсненне насілля, за злачынства’, аб чым сведчыць і тэкст некаторы артыкулаў Статута: хто бы чые ловы кгвалтомъ половиль тогды томо в чье^ю бóдеть половиль маеть **кгвалт** платити (217); таковыи маеть кгвалтъ платити (220). З часам, аднак, семантыка звузілася і значэнне ‘штраф, падатак’ страцілася;

навезка ‘штраф, грашовы падатак’: **w** головцинахъ и наве^юкахъ людеi простого стано (225); а *навезки* тывоно ключніко воіт^о старцо по три рóбли гроши (226). Этымалогію тэрміна магчыма ўзвесці да дзеяслова *нав<зати* ‘прымусіць штосьці зрабіць’. Паколькі слова ўжывалася і ў выглядзе *нав<зка*, неабходна адзначыць ускоснае адлюстраванне якання ў варыянце *навезка*, калі *e* ўжывалася на месцы спрадвечнага *<* па аналогіі з выпадкамі беларускага якання, калі пісалі *e* пры вымаўленні [‘a].

Да назваў падаткаў і грашовых выплат прымыкае лексема *совіто* ‘багата, шчодра, удвая’. Слова паходзіць са старажытнапольскага *sowito*. У Статутце сустракаецца як ў спалучэнні з дзеясловам: тогды за тое звера совіто заплатити повиненъ бóдеть (218), так і самастойна: а жонамъ ихъ совіто (225).

У Статуте ВКЛ 1588 сустракаецца ўказанне на тагачасны ўстановы і ўрадавыя арганізацыі. Напрыклад, выдзяляюцца найменні судоў:

судъ як агульная назва ўстановы: вси ти **з**полны **с**удъ заседши мають и моцъ мети (214);

судъ головный трибунальский: волно бόдеть позвати таковы¹ вр"дъ кгродски² до содо³ головного трибональского (216);

судъ зуполныи ‘суд поўны, усеагульны, суд як працэс’: а воевода, староста, содо³ зёполного дати не хоте⁴ (214).

Статут прапісваў розныя правілы паводзінаў асоб і, натуральна, складальнікі артыкулаў не маглі пазбегнуць ужывання найменняў розных тэрытарыяльных і прасторавых адзінак:

граница ‘мяжа’: хто бы за границю⁵ зашедъшы звера того добиль (218);

поветъ ‘тэрытарыяльная адзінка’: шл"хтічовъ в томъ же повети⁶ вселых (214);

чужая земля: тотъ зверь ёшоль бы о чо́жю землю (218).

Самай разнастайнай і разгалінаванай у тэкстах артыкулаў Статута ВКЛ 1588 з'яўляецца юрыдычная лексіка. Сярод юрыдычных тэрмінаў выдзяляюцца назвы ўдзельнікаў судовага працэсу:

винный ‘вінаваты’: тотъ стрелецъ в том виннымъ наидень будеть (218);

светка ‘сведка’: кгды и простого стано с трема светками жалобникъ пресегнеть (223); и шл"хтіч светковъ к прис⁷зе не мель (223).

Некалькі тэрміналагічных адзінак выкарыстаны ў Статуце для наймення асоб, якія скардзіліся, падавалі скаргу ў суд:

жалобникъ ‘ісцец, скаржнік, просьбіт’: жалобникъ пресегнеть (223);

сторона жалобна<: паклиж бы жалобна< сторона не маючи зёполного доводо якого с⁸ выше⁹ поменило (223); тогды стороне волно бόдеть в то¹⁰ мере до содо³ головного трибональского апелевати (216);

сторона жалуюча<: то вжо сторона жалюча< близша< бόдеть самотретъ з собе ро¹¹ными то¹²ко людми добрыми (224).

Абвінавачаныя асобы таксама ўзгадваюцца. Найменне для такіх асоб складалася з двух слоў і ўяўляла собой субстантыўнае словазлучэнне з сувязью дапасавання. Як і ў выпадку з найменнем, што называла пацярпелага, абвінавачанага называла словазлучэнне з назоўнікам *сторона: сторона обвинена<* горломъ карана (225).

Часам выкарыстоўваецца гэты самы дзеепрыметнік з іншым назоўнікам: а тотъ шл"хтіч обвинены за таковымъ не зёполны¹³ доводомъ горла не тратить (224).

Кожны з дакументаў, што выкарыстоўваліся ў тагачасных судах, таксама меў уласную назыву:

артыкуль: Артыкуль ў цене зверомъ дикимъ (219);

листъ врядовыи (урядовыи): и в инъшихъ листехъ вр"довыхъ покладанью такимъ есть в семъ статоте вписано (215); через листъ ур"довыи пана того стрельца або его вр"дника вбослати (218);

листъ упоминальны ‘афіцыйны ліст павучальнага або дакорлівага харктару’: сторона жалобна< в то’ кровде свое’ маеть ^ вр”до земьскога тогожь повето листъ **поминальны** вз”ти (215); и тотъ листъ **бломинальны** маеть быти вр”довне положонъ такимъ wбычаемъ (215).

У судовым працэсе выкарыстоўваліся таксама такія паняцці, як:

апелевати ‘звяртацца з апеляцыяй’: до суду головнаго трибуналъскаго апелевати (216);

дедизна ‘спадчынная маёмасць’: whы’ панъ въ чыё’ **дедизни** будуть гоны (220);

оборона ‘абарона’: але примушоный ув **обороне** учинилъ (223);

поступокъ правны ‘справядлівы ўчынак’: за доводомъ стороны жалуючое при **поступкохъ правныхъ** в семъ статуте wписаныхъ (224);

право посполитое ‘права агульнае, агульнавядомае, усенароднае’: а зъ статутомъ бы се права посполитого не згожало (215);

шкода ‘пашкоджанне’: повинъни будуть сами укривжоному шкоду и наклады за доводомъ управити и заплатити (215).

У судзе, і сучасным, і старажытным, абавязкова выкарыстоўваецца **доводъ** ‘доказ’: если бы шл”хтичовъ ку **доводу** такому не мель (222).

Як і ў вышэйпаказаных выпадках, адзначаюцца двухслоўныя найменні з гэтым словам:

довоў зуполны ‘поўны, пераканаўчы доказ’: але пре^лсе за доводомъ **зуполнымъ** стороны жалобное яко есть вышэй wписано маеть быти (223);

довоў слушны ‘патрэбны, дарэчны доказ’: шл”хътичъ за слушнымъ доводомъ маеть быти горломъ каранъ (222); маеть за **довоў слушнымъ** за забитого головщину платити (224);

Злачынствы мелі адметныя назвы:

горячий учинокъ ‘толькі што здзейснене злачынства’: а быль бы поимань на гор”чомъ учинку в часе вышэи в семъ статуте на гор”чи **учинокъ** замерономъ (222);

мужсобойство ‘забойства чалавека’: w **мужбоистве** межы людми простого стану (224);

злодеиский wбычай ‘крадзеж’: **злодеискімъ** *wбычаемъ* выкрапль (220).

У Статуце сустракающца і найменні пакаранняў:

горломъ каранъ ‘пакараны смерцю’: тотъ шл”хътичъ маеть горломъ каранъ (222); сторона wвинена< го^рломъ карана (225).

Адметным юрыдычным тэрмінам з’яўляецца *присегу вчинити ротою* (*ротою присегнуши*) ‘даць прысягу па пэўнай формуле’. Тэрмін можа выкарыстоўваецца поўнасцю, і разам з тым іншы раз сустракаецца толькі частка словазлучэння: которые то присегу **вчинивши**, ротою суды земьскаго, а **писарь ротою** писара земьскаго (214). Дадзеная юрыдычная

моўная формула мае трывалую традыцыю ў справавой пісьмовасці. Яшчэ ў “Рускай праўдзе”, зводзе феадальнага права Старажытнай Русі, складзеным у 11 ст., сустракаецца выраз *заходити ротом* ‘даць клятву, прынесці прысягу’. Заснаваны выраз на старажытным *ротам* ‘клятва, прысяга’.

Разгляд грамадска-палітычнай тэрміналогіі, адзначанай у Статуте 1588 года, сведчыць аб значнай разгалінаванасці гэтай часткі старабеларускага слоўніка. Большасць з указаных адзінак з’яўляюцца ўласна беларускай лексікай (*горломъ каранъ, светка, сторона швенина*). Яны ўтварыліся на аснове агульнаславянскіх каранёў пры дапамозе розных словаўтваральных сродкаў. Адзінкавыя найменні запазычаныя з заходнеўрапейскіх моў (лацінізмы *артыкуль, статутъ, германізм кгвалтъ*). Некаторыя тэрміны з’яўляюцца вытворнымі ад запазычанняў (*апелевати*). Пры перадачы на пісьме грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў Статуте ВКЛ 1588 года назіраецца імкненне да фанетызацыі правапісу, у выніку чаго многія спецыфічныя фанетычныя рысы беларускай мовы знайшли адлюстраванне ў помніку.

Па структуры сярод грамадска-палітычных тэрмінаў выдзяляюцца аднаслоўныя найменні (*головщина, писарь, судъ*) і двухслоўныя назвы (*поступокъ правный, слуга путный*). Частка з разгледжаных найменняў у працэсе гісторычнага развіцця беларускай мовы страцілася, іншыя лексемы захаваліся, хаця зараз і не з’яўляюцца тэрміналагічнымі адзінкамі. Аднак вывучэнне грамадска-палітычнай лексікі старабеларускай мовы неабходна, бо гэта спрыяе пашырэнню ўласна беларускай лексікі сярод грамадска-палітычнага слоўніка сучаснай беларускай мовы, што павялічыць функцыянуванне беларускай мовы ў сучасным грамадстве.

Бібліографія:

- 1 Хрестаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2 ч. / склад. У. В. Анічэнка, П. В. Вярхоў, А. І. Жураўскі, Я. М. Рамановіч; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Вучэб. дапаможнік для студ. філал. фак. вну. – Ч. 1. – Мінск: Выдавецтва акадэміі навук Беларускай ССР, 1961. – С. 222. (Далей спасылкі на фактычны матэрыял падаюцца па гэтым выданні з указаннем у дужках старонкі).